

Öğleden sora.

Birinci oturuş

Açılma: S. 15¹⁵

REİS — Oturuşu açıyorum. Söz Darülfünun muallimlerinden Zeki Velidi Beyindir.

ZEKİ VELİDİ BEY — Muhterem arkadaşlar, şimdi ikinci defa bir münekkit sfatile kürsüye çıkmak icap ediyor. Bunun için biraz sıkılıyorum da. Ben dört ciltlik tarihi tenkit vaziyetindeyim. Onların etrafında muhakeme yürütecektim. Onun için müstakil bir mevzuda maruzatta bulunmıyordum ve hazırlanmadım. Fakat cihanşümül mikyas-ta bütün cihan tarihini ihata eden bir mevzu üzerinde bir eserde tas-hihe muhtaç bazı noktalar olması pek tabiidir. Ve bunları göstermek faideden halî değildir. Ben burada birkaç şehir isminden bahsedeceğim. Fakat istitraden Reşit Galip Beyin cevaplarındaki bazı teferrüata da temas edeceğim. Muhterem hatip beni Aurel Stein'in âsarından bihaber olarak tahayyül etti. Ben yalnız seyirci idim. Aurel Stein'in eserlerini ve Reşit Galip Beyin ifade ettiği «Inner Most Asia» namındaki birkaç ciltlik eserini, iki ciltlik «Eski Hotan» adlı kitabını görmüştüm. Bütün bu eserler evelce İngiliz coğrafya cemiyeti neşriyatı arasında bir rapor şeklinde çıkmış, sora seyahat resimleriyle mufassal bir eser şeklinde neşredilmiştir. Bunlardan «Eski Hotan» kitabı İstanbulda Türkiyat Enstîtüsünde vardır. Ben böyle 200, 300, 600 lira kıymetinde bulunan eserleri şahsen tedarik edemiyorum. Fakat her sene yazın Avrupaya giderek not alıyorum. Hulâsalarını da almağa çalışıyorum. Aurel Stein kendi eserlerinin hulâsalarını bana hediye olarak göndermiştir. Yalnız Reşit Galip Beyin zikrettiği eserler değil bütün diğer eserlerinde de Şarkî Türkistanın tedricen kurumakta olduğunu söylüyor. Ben de dört ciltlik kitap hakkındaki raporumda harfiyen böyle demiştim. «Aurel Stein, Ortaasiyanın kuruması keyfiyeti tarihî devirler için varit olmadığını söyledi» o halde ben onun fikrini tahrif etmiş değilim. Son raporumda İstanbulda onunla görüştüğümü ilâve ettim. Geçen mayısta İs-

tanbulda bulunduğu zaman kendisine Elbiruni'nin geçen defa arzettiğim eserindeki yeni malûmatı göstermişim. Kitabın nüshası Fatih kütüphanesinde olduğundan kendisini oraya götürdüm. Amuderyanın Bahrihazere munsap olduğu ve yatağını değiştirdiği bir defa daha sabit oldu. Elbiruni İslâmiyetten evelki devirlerde ise bu nehrin müteaddit defalar yataklarını değiştirdiğine dair gayet sarıh, vazıh malûmat veriyor, yataklarının isimlerini söylüyor, dedim. O halde sizin davanız doğru olmasa gerektir. Çünkü her iki Türkistan sularının membaı Tanrı dağları cümudiyeleridir. Kendisine Kaşgar için de böyledir; Garbî Türkistan için de böyledir, dedim.

Elbiruni'nin verdiği malûmat mühimdir. Bunun Amuderya meselesine ait olan kısmını neşre delim. Neşrine bizzat kendim yardım ederim, dedi. Yeni bir malûmat, yeni bir vesika karşısında bu zatın ısrar göstermemekte olduğunu anladım. Arzettiğim mesele de budur. Kendilerine geçen gün şahsen meseleyi anlattım. Şimdi de bu eserin istinsah edilmesi meselesini bizden rica etti. Eğer benim dediklerime inanılabilirse o vakit Aurel Stein'in kendisinden mektupla, sen böyle dedin mi? diye sorulmak lâzımdır. Kendisi küçük, fakat çok sevimli ihtiyar bir Yahudidir. Suallere çok memnuniyetle cevap verir. Bizim Türkistan şivesindeki lisanımıza vakıftır, konuşabilir. Eğer Reşit Galip Bey bunun diğer eserlerini gözden geçirivererek not toplamış olsaydılar kongreyi iki saat değil belki iki gün işgal edebilirlerdi. Her âlim seyahat yapmış ve kendisine göre izah etmiştir. Mesele Avrupalı, Amerikalı seyyahların hatıratından not çıkarmakta değildir. Bu seyyahların tetkikatla beraber Çin membalarile ve diğer bir suretle Türk, Farişi, Arap membalarını karıştırarak tarihî devirler için bir netice çıkarabilmektir, mesele budur. Benim öğreneceğim bu kadardır. Ben jeolog değilim, tarihçiyim. Tarihî devirlerde Türkistanda tedrici ve müterakkı bir kuraklık olmuştur. Dünyanın diğer bir kıt'asında olduğu gibi. Meselâ Elbiruni'nin ispata çalıştığı gibi 35 senelik kuraklık devresini ispat etmiştir ve muhacereti akvamın sebeplerini izah etmek için bu gibi nazariyelerle izah etmiştir. Yani böyle kuraklık olabilir, fakat devamlı, müterakkı kuraklık yoktur. Tarihte de yoktur, görmüyoruz. İşte Şemsettin Beyefendi Türk tarihile, İslâm tarihile uğraşmış muhterem bir zattır. Hunların hakimiyeti akınları hakkında Çin membalarından da malûmat toplamıştır. Fakat orada birçok nehir isimleri geçiyor. Onların hiç birisi eski zamanda vardı da şimdi yok mudur?

Eski zamanda hangi nehirler vardı ise şimdi de aynı nehirler vardır ve aynı derinliklerdedir. Aral gölünün dahilinde de görürsünüz. 3 metre yüksekliğinde nehirler vardır. Fakat daima kuraklık yoktur. Geçen defa arzettiğim gibi Elbiruni gibi kıymettar ve büyük bir Türk tabiiyatçısı ve tarihçisi de bunu teyit etmektedir.

Tarihî devirlerde Amuderyanın mecrası değişmektedir. Hakikaten

yatağı yumuşak olur ve her zaman tahavvül eder ve yatakları çabuk değişiyor, yoksa kuraklıktan değil.

Diğer bazı tafsilâtı da Reşit Galip Beyin kendisine hususî surette anlattım. Çay ziyafetinde bulunduğumu söyledim mektuptan bahsettim.

DOKTOR REŞİT GALİP BEY — Tavzih için söylüyeyim ki Zeki Velidi Beyin bana anlattıkları içinde ilmi mahiyette hiçbir şey yoktur. Şahsen ziyafette bulunduğundan ve cami avlusunda beklediğinden bahsetti.

ZEKİ VELİDİ BEY — Ne için uyduruyorsunuz, ziyafet dedim mi?

AFET HANIM — Şimdi söylediniz.

ZEKİ VELİDİ BEY — Yani ben de bulundum.

DOKTOR REŞİT GALİP BEY — Müsaade buyur musunuz Reis Beyefendi, lütfen hatibe ihtar ediniz. Hususî mahiyette söylediklerini tekrar etsinler, böyle meselelerin gizli, hususî konuşmalarla, koridorlarda, kuliselerde görüşmekle halledilecek tarafı yoktur. Hususî konuştuk, demekle, imalarla, şurada burada konuştuk demekle bir noktayı kazanamazlar eğer bana söyledikleri şeyler varsa belki hatırımda kalmamıştır. Bu meselelerde muhterem heyetin istifade etmesi için lütfen tekrar etsinler.

Fakat benim hafızamda hatırdaki kalacak şekilde bir şey söylendiğine dair hiçbir iz yoktur. Eğer böyle noktalar varsa lütfen tekrar buyursunlar.

REİS — Meselenin tenviri için lütfen hususî mahiyette söylediğiniz delil olan noktaları burada da tekrar buyurunuz.

ZEKİ VELİDİ BEY — Yani meselenin biri çay ziyafetidir, orada ben de bulundum. Sora diğer birisi, Hikmet Beyefendi Kâbilde iken gördükleri Deştibeyva'da kum altında kalan hurma dalları, çürümüş hurma dallarını yeşillettirmişim gibi alayvari söylediler. Gerek Reşit Galip Beye gerek Hikmet Beye anlattığım gibi Deştibeyva'dan bahsetmedim, Beyza'dan bahsettim. Kermanda Sercan yanında Beyza diye bir kale vardır. Şarkî hurafat ülkeleri diye bahsederler. Sora Cingiz neslinin ilk devirlerde pek sür'atle arttığı bahsedilmiştir. Bu bir efsane değil tarihî hakikattir. Cingiz'in büyük babası zamanına kadar evlâtlarının 30 bine çıktığını ve defterler de mukayyet olduğunu zikretmiştir. Cingiz'den evelki zamanlarda ancak 5 bin olduğu halde, Cingiz'den sora 25 bin olduğunu söylüyor. Bu pek tabiidir. Moğol hakimiyetinden evelki devirlerde sülâle azaları, erkek kadın, hepsi tespit edilmiştir. Bu sülâlenin ehemmiyetli âzalarına ait bir kısmını ihtiva eden eserin bir nüshası İstanbulda Topkapı Sarayında bulunur. Uygurca yazılmıştır. Muntazam şecereleri Reşidü'ttin'in dediği gibi 30 bindir. Bunlarsa kat'i tarihî malûmattır. Efsane değildir. Cingiz çok ihtiyarlığında ölmüştür. Şu kadar

çocukları varmış, çocuklarının kim olduğunu bilmezmiş. Osmanlı sultanı III üncü Murat orta yaşlarında vefat ettiği halde 108 çocuğu olmuş, eğer Cingiz gibi 90, 100 yaşına varsaydı belki onunki de bini geçerd. Eski Cingizler ve Timuriler zamanında sülâle azaları öldürülmemiştir. Gerek Kirgiz-Kazak aşiretleri içerisinde ve gerek Kalmuk ve Moğol aşiretleri içerisinde binlerce Cingiz evlâdı vardır. Hepsinin şeceresi bugün bile müspettir. Şarkî Kazakistandaki Cingiz oğullarının şeceresi neşredilmiştir. Kazak ve Kalmuk içerisinde sülâle yaşamaktadır. Muradı Salis, zamanında ise bütün sülâle öldürtülmüştür.

Pumpelly'nin eserinde kuruma meselesine ancak jeoloji noktainazarından geçildiği söylenmiştir. Buna itiraz edilmiştir. Bu mesele hakkında benden evel yazanlar vardır. Rus Jeoloji Cemiyeti Azasından birinin yazdığı kitabın on beşinci cildinde **Pumpelly'nin** tetkikatı hakkında pek etraflı mütaleat vardır. Orada bunun bilhassa tarihi cihetinin ihmal edildiği ehemmiyetle kaydedilir. Geçen sene bu kitabın Rusça tercümesi intişar etmiştir. Bu münasebetle Azerbeycan Türkiyat Cemiyeti mecmuasında **Pumpelly** tetkikatı tekrar mevzubahsedilmiştir, ve tekrar nazarıdikkat celbedilmiştir.

Sora bazı Türkistanda güya yerli ahalinin memleketin kurumısından şikâyet ederek besteler söylediklerinden, şairane bir surette bahsettler. **Sven Hedin** böyle bir şey söylemiş, ondan naklen bazıları da almışlardır. Belki birçok yerlerini de onlar kendileri uydurmuşlardır. Fakat Türkistanın gittikçe kuruduğunu gösteren bir şey işitmedik. Zaten **Sven Hedin'in** Taklamakan seferinde kendisine refakat eden **Mirza Han, Sven Hedin'in** Asiyanın kalbindeki kitabını getirmiş, Rusça bilmediği için tercüme ettirerek okumuş ve sora kendisine bir rediye yazmıştır. Çünkü **Sven Hedin** belki o zaman kendisini âlim tanıtmak için biraz şa'şalı yazmıştır. Fakat şimdi kendisi herkesçe tanınmış bir kimse olduğundan buna ihtiyacı yoktur.

Daha çocukluğumda Türkistan aşiretleri halk edebiyatına merak ettim, öğrendim. Yazma halk edebiyatı mecmualarını, Şarkî ve Garbî Türkistan halk edebiyatına tahsis edilen eserleri gözden geçirdim. Türkistanın şarkında ve garbında kurumakta olduğunu gösteren hiçbir şarkıya veya besteye tesadüf etmedim. Tabii ki Millî Tarih Cemiyetinden neşredilen bir eserde Türkistanın tedrici ve müterakkî kuraklığa mahkûm olduğu hakkındaki iddialar doğru görülemez. Fakat böyle bir kuraklık filvaki tarihte vaki olmuş olsa idi tamamen samimiyetle itiraf ederdim, çünkü ben ancak ilmi içtihadıma, kanaatıma merbutum. Reşit Galip Beye esas mesele hakkında vereceğim cevap bununla tamamdır. Sözü fazla uzatmıyalım. Çünkü heyete anlatılacak bunlardır. Teferruatını anlatmağa lüzum görmüyorum. Şimdi de kum altında kalan şehirler meselesine geçelim.

Gerek anahtarlarının mektepler için neşrolunan nüshasında, gerek şimdiki tarihte (Cilt 1, sahife 39) de Türkistanda tarihî devirlerde de-

vam ettiği iddia olunan kuraklık neticesi olarak birçok şehirler kum altında kaldı, deniyor.

Bu şehirlerin isimleri de pek doğru yazılmamıştır. Mesela **Atiak** değil **Atlık**'tir. Fakat isimleri de pek doğru yazılmıyan bu şehirlerin hiçbiri bile kum altında kalmış değildir. Ötedenberi Türkistanın coğrafyayı tarihisle cidden alâkadar olarak meşgul olan birisi sıfatile ve kat'iyetle arzederim ki bu şehirlerin bazıları diğer namlar altında dahi geçiyor. Harap olanlarının da yerleri malûmdur; yanbaşılarında diğer şehir, köy ve kasabalar payidar bulunmaktadır. **Otrar** harabesi şimdiki **Taşkent** yolu üzerinde **Timur** ismile maruf şehrin yanındaki istasyonda bulunmaktadır. Ziyaret ettim, mahsuldardır, kum yoktur. Yalnız terkedilmiştir. Nekadar mamur olduğu **Fatih** kütüphanesindeki eski bir eserden malûm oluyor. **Hikmet Beyin** bahsettiği eser zayi olmuşsa da vakıfnamenin diğer bir nüshası **Petresburg** müzesinde elyevm mevcuttur.

Nekadar varidat getirdiği yazılıdır. Buradan gelen varidat **Semer kant** şehrinin medreselerinde sarfolunmuş. Rus âsarı atıkacılarından **Follaw** bunu tespit etmiştir. Asarı atika encümeninin mazbatalarında teşrih edilmiştir. **Sağnak** harabelerinde, civardaki istasyonlar hep sulaktır. Şehrin tarihi, medeniyeti kadime kıymeti hakkındaki eser 1932 senesinde **Leningrat**'ta intişar etmiştir. Şehrin **XVI** inci asırda terkedildiği ve ne gibi şerait altında terkedildiği «**Bedayülvekeyi**» nam eserde mevcuttur ve bendenzide notları vardır. İlk defa gerek **Otrar** ve gerek **Sağnak** hakkında **Arap** membalarında malûmat vardır. **Süt kent** harabesi **Sirderyanın** sol sahilinde **Otrara** karşı yine **Otrar** gibi mümbit yerededir. Şehrin mevkiinden **Elbirunide** bahsediliyor. On ikinci asırda şehir terkedilmiştir. Şimdi harabesi malûmdur.

Cent şehri **Sirderya** havzasındadır. **Beşdiyar** denilen bir mecrası vardır.

Bu mecra üzerindedir. **Galiba XVI** inci asırda terkedilmiştir. Şehir **Mogol** zamanında son defa zikrediliyor.

Kum Kent ismile harabeler vardır. Bu mümbit yerededir. **Sirderyanın** munsap olduğu yerededir. Şehir **XVIII** inci asırda mevcuttu. **Mühahharan Kazak** ve **Karakalpak** aşiretleri arasındaki mücadeleden terkedilmiştir.

Ahiren Rus Arkeologlarından meşhur **Serç** bunu tafsil etmiştir. **Sora Salei** isminde bir şehirden bahsediliyor. **Talas** gümüş ve maden ocaklarile meşhur bir şehirdir. Yeri şimdiki **Büyüksu** yani **Gümüş** madeni civarında olsa gerektir. Meşhur bir gümüş maden ocağı olarak zikrolunuyor. Buraları gayet mümbit mahsuldar yerlerdir. Şimdi **Rus** muhacirleri yerleşmiştir. Buralarda kuraklık hiç yoktur. **Talas** şehrini **Çin** ve **Arap** membaları **Taraziye** ismile zikrediyor. Yeşillik, çok güzel bir şehir idi, hattâ **Araplar** eskiden **Türklerin** güzelliğinden bahsederken **Taraziye Türkleri** diye tasvir ederlerdi. Bu kelime **Arapça** lügate de **güzellik** manasında

girmiştir. Ulu'da 660 senesinde bulunan bir kitapta bunlar vardır. Bir mezarı vardır. Mezar üzerinde güzel yazılmış kitabe vardır. Karahanlıların son devrine ait bir eserdir. Bu arada şehrin halâs olduğunu orada görüyoruz. **Lustrans**'ın kitaplarında da vardır. **Barthold**'u tetkik etmiyorum. Çünkü o kadar haklı bulmadım. **Atlak** diyorlar. **Atlak** değil bu **Atlık**'tır. (K) ile değil (H) ile **Atlıh** şeklinde de olabilir. Arap coğrafya membalarında vardır. Oraları da mümbit yerlerdir. Sora **Nüzket** şehriden bahsediyor. Bu **Tünkent** olacak, Arap membalarında **Nüzket** yazılmışsa da bazılarında **Tünkent** deniyor. Çin membalarında **Tünkiyen**, **Tünkiyeçin** yazılmıştır. Şimdiki **Çu** havzasındadır. Gayet mümbit ve mahsuldardır. Şimdi orada **Ciradovski** isminde bir Rus kasabası vardır.

Kulan şimdi demiryolu istasyonu olan **Turfal**'dadır. Şimdi **Bolşevikler** buraya başka isim vermişlerdir. **Balasagun** şimdiki **Tokmak** tır.. Bu şehrin **Çu** havzasında olduğu belli ise de kat'i surette neresi olduğu uzun müddet münakaşa edilmiştir. 'Tespit olunamamıştır. Çin membalarından verilen malûmat Arap membalarına tamamen tevafuk etmektedir. **Balasagun**, **Filuçak**, **Tokmak**, **Burana**'nın (minare demektir) bulunduğu yerler mahsuldardır. **Kulan**, **Balasagun**, **Taras** havzasının nasıl münkariz olduğu ve medeniyetinin nasıl sukut ettiği hakkında fazla malûmatı **İbniülfadlan** yazmıştır. XIV üncü asrın nisfî evelinde şehir hayatı sukut etmiştir. Sora **Timur** zamanında tekrar şehirler yapılmış. tekrar harap olmuş ve tekrar imar edilmiştir. Şimdi **Ruslar** imar etmiştir. Oralarda göçebeler meskündür. Evelce çok mümbit, çok mahsuldar ve Türklerin çok sevdikleri yerlermiş. Bendeniz bu mesele üzerinde Çin ve Arap membalarını mukayese ederek bir cetvel yapmışım. Çince ve Türkçe isimlerin nasıl yazıldığı vardır. Arap ve Türk tarihi membalarında verilen malûmata tevafuk etmektedir.

Keza Barshan şehriden de bahsediliyor. Şehir iki üç bin metre irtifaında **Isık gölün** cenubuna şarktan gelerek göle munsap olan **Barkan** nehrinin dağlardan çıktığı yerde bulunur. Sora burada **Atbaş**'tan bahsediliyor. **Atbaş** yine **Tiyenşan** dağlarının yüksek yerlerinde bugün **Atbaş** denilen yerdedir. Arap membalarında da çok defa zikrolunuyor. XVI ncı asırda şehrin hayatına ait malûmat vardır. Dedğim veçhile gerek **Taraz**, gerek **Balasagun** orta asırda gayet büyük ehemmiyeti haiz zengin bir memleket olarak cihan ticaret yolu üzerindeki şehirlerdir. Bu şehirlerin pek kıymettar şekli aslisi de vardır. «**Ravzatülmenazır**» isminde **Hekim Ali Paşa** kütüphanesindeki bir kitapta bunları okuyoruz.

Sora ikinci bir şehir daha zikrolunuyor. **Almalık** ve **İlibalık** harabeleri **Korkut** istasyonu civarında görülen bir mezarlığın yanındadır. Bu şehrin şimdi ancak ismi değiştirilmiştir. Bunların ismi Arap membalarında görülüyorsa da Çin coğrafyaları bundan bahsediyor. Bu-

rada yaşıyan bir Uygur, Tohar lisanından bir kitabeyi türkçeye çevirmişdir. Yani tercüme etmiştir. Bu şehirlerden İlibalık şehri Çu havzasının şimal tarafındadır. Çangildinsko ismindeki kasabaya tekarrup etmektedir. Tamamile orada değil, o civardadır. Ortasında bir göl olduğu gösteriliyor. Kum sahalarından çok uzak mümbit yerlerdir.

Türkistanın Bozkır sahalarında vaktile birçok şehirler bulunduğu hakkında İdrisi'de Oğuzların memleketinden sayılan şehir isimleri delil edinilebilir. (Jaubert neşri II, 338-342). Fakat bu şehirler de Kazakistanın kum sahalarında değil mümbit yaylalarında gösteriliyor. Diğer taraftan Ebu Musel-Harzemi ve Sehrab'ın coğrafyaları Mallino ve Marquart'ın tetkikatı neşrolunduktan sora İdriside gösterilen isimlerin Yunan membalarındaki isimlerden uydurulmuş olduğu anlaşmıştır. Kazakistan sahasında ehemmiyetli şeyler olmamıştır. Bu şehirlerin kum altında kaldığı doğru olmadığı gibi, Türkistanın tarihî devirlerde kurumuş olduğunu ispat etmek te pek kolay olmadığını gösterse gerektir. Bunu ispat etmek için gayret sarfetmek insanı pek büyük hatalara sevkedeceğini de iddia edebilirim. Kazakistanda ve diğer yerlerde birkaç şehir harabeleri daha olduğunu görüyoruz. Mogolistanda Kayalık, Karabalgasun gibi şehirler görüyoruz. Bunların ne zaman münkarız olduğunu bilmiyorum. Bunlardan birinin Karakurum olduğu Leningrad'ta yakında neşrolunmuştur. Bunlardan başka ne olduğu belli olmıyan ehemmiyetli şehir harabeleri yoktur..

REİS — 15 dakika istirahat edilmek üzere oturusu kapıyorum.

Kapanma ; S. 16¹⁵

İkinci oturuş.

Açılma : S. 16³⁶

REİS — Oturuşu açıyorum. Muallim Zeki Velidi Bey sözlerine devam edeceklendir.

ZEKİ VELİDİ BEY — Arkadaşlar, Elbiruni'nin milliyeti hakkında bugüne kadar umumî kanaat budur ki, o İranlıdır. Eserleri yazma itibarile arapçadır. Aynızamanda Arap lisanıyyunu da, Arap coğrafıyyunu da, Arap müverrihleri de böyle yazıyorlar. Fakat Bursada bulduğum bir kitabındaki Bent çok ehemmiyetlidir. Orada muhtelif milletlerden bahsederken Yunan ve İslâm medeniyetlerinden de bahsediyor. Arap ve Farisi lisanlarının bu medeniyetteki rolüne temas ediyor, ve diyor ki, hakikî ilim Arap lisanında yazılır ve kendisinin de Arap olmadığı halde Arapça yazmak mecburiyetinde bulunduğunu izah ediyor O devirde dünyanın her tarafından toplanmakta olan ilim mahsulleri Arapçaya